

مطالعه انسان‌شناختی فرهنگی مادران محصل در دوره کرونا

زهرا مرادی^۱

چکیده

هدف مقاله حاضر، مطالعه و بررسی زندگی مادران محصل در دوره کرونا از منظر انسان‌شناسی فرهنگی است و ابعاد مختلف فرهنگی مادران محصل طلبه و دانشجویان با ملیت‌های مختلف در شهر قم را تبیین می‌کند. پرسش‌های محوری پژوهش حاضر این است که مادران محصل در این دوران با چه چالش‌هایی روبه‌رو هستند، چه تغییری در روحیه و انگیزه مادران محصل به وجود آمده است، ارتباط عاطفی آنها با فرزند محصلشان چه تفاوتی کرده است، روحیه فرزندان نسبت به تحصیل مادران و خودشان درمقایسه با قبل چه تغییری کرده است، مزایا و معایب این شیوه از تحصیل (مجازی) برای مادران محصل چیست. پژوهش حاضر به روش مردم‌نگاری انجام و داده‌های آن با مصاحبه نیمه‌ساختاریافته گردآوری شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که انگیزه تحصیلی مادران محصل در این دوره کاهش پیدا کرده، اما همدلی و همراهی بین زوجین بیشتر شده است. مادرانی که نوزاد دارند از شیوه تحصیل مجازی استقبال کرده، ولی دیگر افراد نسبت به آن رضایت نشان نداده‌اند. نکته مهم در تحقیقات این است که مهمترین اصل برای مصاحبه‌شوندگان، مادری است و تحصیل در درجه بعدی قرار دارد. با این وجود، رشد و تعالی مادران محصل نیازمند همکاری و سازگاری سیستم آموزش عالی با زندگی این قشر از جامعه است.

واژگان کلیدی: مادران محصل، کرونا، انسان‌شناسی فرهنگی.

۱. دانش‌پژوه کارشناسی تبلیغ و ارتباطات، از کشور افغانستان، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

۱. مقدمه

در اواخر دسامبر ۲۰۱۹ نوع جدیدی از ویروس به نام ویروس کرونا در شهر ووهان چین شیوع پیدا کرد. (شمسی شهرآبادی، ۱۳۹۹، ص ۲۷) این ویروس در مدت کوتاهی به همه‌گیری جهانی تبدیل شد به طوری که بر همه ملت‌ها و نژادها تأثیر گذاشت. با وجود تلاش‌های مضاعف کشورها برای کنترل این همه‌گیری، میلیون‌ها نفر در سراسر جهان آلوده به این ویروس شدند. شیوع ناگهانی این بیماری، کشورهای مختلفی را با چالش‌های زیادی روبه‌رو کرد؛ یکی از بخش‌های مهم متأثر از این ویروس، نظام آموزش و پرورش بود. دولت‌های جهان هم‌زمان با گسترش سریع ویروس کرونا، اقدامات و سیاست‌های مختلفی را در مورد تعلیم و تربیت وضع کردند. بسیاری از کشورها با تعطیلی مدارس و دانشگاه‌ها یادگیری از راه دور را جایگزین کردند تا کسی از تحصیل بازماند. در ایران نیز بلافاصله پس از تعطیلی مدارس، آموزش مجازی بانام مدرسه تلویزیونی ایران، فعالیت خود را آغاز کرد. چندی بعد نیز نرم‌افزار تعاملی شاد (شبکه آموزشی دانش آموز) راه‌اندازی شد که بستر اصلی آموزش در دوران کرونا بود. ورود ناگهانی دانش‌آموزان، معلمان و والدین به این شیوه از آموزش، مشکلات زیادی به همراه داشت، اما خالی از فایده هم نبود؛ زیرا بستر فضای مجازی به طور بالقوه توانست هم تهدید و هم فرصتی طلایی برای تعلیم و تربیت در آموزش و پرورش باشد (مولایی قولنجی، ۱۳۹۹، ص ۱۹۴).

۲. مفهوم‌شناسی مادری

مادری در کنار همسری، مهمترین نقشی است که برعهده زنان است. مادری به مفهوم فرزندآوری و مراقبت از فرزندان همراه با برآوردن نیازهای مادی و روحی و فراهم کردن بستر مناسب برای رشد و پرورش صحیح آنهاست. ایفای این مسئولیت، نقش مهمی در تربیت نسل و سلامت جامعه انسانی دارد. (نوری، ۱۳۹۳، ص ۷۲) مادر بودن نه یک تخصص که فوق تخصص است. برای این کار باید عشق را بشناسی، ابراز و ابزار عشق را بلد باشی و فرزندت را همان‌گونه که هست، بپذیری و در یک کلام باید سواد مادری کردن را خوب بدانی. مقام معظم رهبری علیه السلام فرمود: «شغل اول زن،

تربیت فرزند است. نمی‌گوییم شغل دیگر نداشته باشد، داشته باشد. اسلام مانع نیست، اما اولین، اساسی‌ترین و پراهمیت‌ترین شغل زن، مادری است». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله)، ۱۳۶۰/۴/۶)

حجت‌الاسلام پناهیان می‌گوید: «مادران با تولد هر فرزند، خودشان را رشد می‌دهند. کسی که خود را از مادری برای فرزندان متعدد محروم می‌کند، مواهب معنوی فراوانی را از دست می‌دهد. هر فرزندی یک اثر هنری فاخر است که ارزش یک عمر سرمایه‌گذاری هنر را دارد. چشم‌ها سال‌ها به اثر هنری خیره می‌شود، ولی دل‌ها هنرمند را تحسین می‌کنند». (مجموعه سخنرانی استاد پناهیان، ۱۳۹۸/۱/۲۸)

۳. مفهوم‌شناسی تحصیل

بهترین راه برای توسعه فرهنگی، اقتصادی و سلامت کشور، آموزش است و آموزش زنان که ارکان مهم اجتماعی هستند نقش مؤثری در رشد، تحکیم و توسعه جامعه دارد. زنانی با اندیشه رشد یافته و بارور، قدرت بیشتری در کانون خانواده دارند و می‌توانند بهتر و باکیفیت‌تر آن را پایه‌ریزی کنند. چنین زنانی در زمینه‌های مختلف مانند اداره خانه، ارتباط با همسر، مدیریت سلامتی، نگهداری از فرزند و بهداشت و تغذیه او و از همه مهمتر، تعامل با فرزند موفق‌تر عمل می‌کنند. مادران تحصیل کرده و محصل برای جامعه، بازده فرهنگی-اقتصادی دارند؛ زیرا دانش آنها در محیط خانواده و تربیت فرزندان به کار گرفته می‌شود. (بهرامی، بی‌تا، ص ۴۲) گواه این گفته مطالعات متعددی است که در زمینه آموزش زنان انجام شده و حاکی از واقعیت آثار گسترده تحصیل مادران در پیشرفت کیفی فرزندان است (اشتراوس، ۱۹۹۶). این مطالعات نشان می‌دهد رشد تحصیلی و بهره‌وری آینده فرزندان بیشتر متأثر از سطح تحصیلات مادر است تا پدر؛ زیرا پدران به دلیل مشغله‌های ذهنی و کاری خود، وقت و حوصله کمتری برای ارتباط با فرزندان دارند در حالی که مادران تحصیل کرده در این زمینه دغدغه دارند، همیشه نگران کیفیت و پیشرفت

تحصیلی فرزندانشان هستند، از درایت و ظرفیت‌های بیشتری برخوردارند و نقش تأثیرگذارتری در تولید سرمایه انسانی فرزندان دارند.

مادران تحصیل کرده پویاترند و این پویایی و مشارکت در امور اجتماعی را از کودکی به فرزندان خود می‌آموزند و افرادی مسئول و متعهد برای جامعه تربیت می‌کنند. در خانواده‌هایی که مادران تحصیل کرده‌اند اصول بهداشت، درمان و تغذیه بیشتر رعایت می‌شود و کودکان سالم‌تری دارند (عمادزاده، ۱۳۸۲، ص ۱۲۹). فرزندان والدین تحصیل کرده در تحصیل بیشتر پیشرفت می‌کنند. در این خانواده‌ها زمینه سرمایه‌گذاری بیشتر در آموزش فرزندان به روش‌های گوناگون فراهم می‌شود. همه اعضای خانواده شرایطی را به وجود می‌آورند که جوان‌ترها با جدیت بیشتری درس بخوانند و در پیمودن نردبان پیشرفت تحصیلی موفق باشند (روزنروایگ، ۱۹۹۴، ص ۶۷).

۴. اسلام و تحصیل

دین اسلام به فراگیری علم به مثابه یک فریضه برای مرد و زن نگاه کرده است. پیامبر ﷺ فرمود: «طلب العلم فریضه علی کل مسلم؛ تحصیل علم بر هر مسلمانی واجب است» (کلینی، ۱۴۰۷، ص ۳۱). دین اسلام به امر آموزش زنان رویکردی بسیار ژرف دارد و ارزش ویژه‌ای برای آن قائل است. وجود زنانی اسوه مانند حضرت فاطمه علیها السلام که پاسخ‌گوی سؤالات اعتقادی و دینی زنان جامعه خود بودند مؤکد این مطلب است.

۵. آموزش مجازی

آموزش مجازی یا الکترونیکی، آموزشی مبتنی بر وب فناوری‌های ارتباطی و از راه وسایل ارتباطی و شبکه‌های رایانه‌ای به ویژه اینترنت است. آموزش از راه دور سال‌هاست که در دنیا رایج است. اهمیت این نوع آموزش و فراهم کردن زیرساخت‌های لازم آن در ایام شیوع بیماری کرونا چندبرابر شد (مولایی قولنجی، ۱۳۹۹، ص ۱۹۲).

۶. مادران محصل و کرونا

بحران ویروس کرونا نهاد آموزش را نیز مانند دیگر نهادهای اجتماعی غافل‌گیر کرد، اما جامعه از همان روزهای نخست با شعار «مدارس و دانشگاه‌ها تعطیل است، آموزش تعطیل نیست» با استفاده از ابزارهای فضای مجازی وارد دنیای جدید و نوپایی از آموزش و چالش‌های آن شد؛ در شرایطی که هنوز زیرساخت‌های لازم برای آموزش مجازی در کشور فراهم نبوده و نیست. (هدایتی، ۱۳۹۹، ص ۳) در این رابطه مشکلات زیادی وجود دارد مانند ضعف زیرساختی در آموزش آنلاین، آموزش ندیدن معلمان و عدم مهارت آنها به اصول کار در فضای مجازی، عدم وجود امکانات، در نظر نگرفتن توانمندی خانواده‌ها در تهیه تلفن همراه، استفاده هم‌زمان خانواده از یک تلفن، نبود نظارت کافی و کنترل دانش‌آموزان در ساعات تدریس، کیفیت پایین دسترسی به اینترنت و پهنای باند. این موانع در خانواده‌هایی که خود والدین مادران محصل بودند، به مراتب بیشتر بود. برای مثال برخی دانش‌آموزان از تلفن همراه والدینشان استفاده می‌کردند. در این خانواده‌ها مادران مجبور بودند در آن ساعت در کلاس آنلاین خودشان شرکت نکنند. مادرانی که مشکل تهیه امکانات را نداشتند نیز برای اینکه بتوانند فرزندانشان را در این مسیر ناشناخته همراهی کنند، وظیفه تدریس و پیگیری تحصیلی فرزندان را بردوش می‌کشیدند و نقش معلمی را که نمی‌توانست از نزدیک با فرزندان آنها ارتباط برقرار کند، ایفا می‌کردند.

مصاحبه شونده‌گان در این مورد بیان کردند: «الان که پسر بزرگ‌ترم به مدرسه نمی‌رود برنامه‌های تربیتی که قبلاً برعهده مدرسه بود حالا خودم باید آنها را انجام دهم و جبران کنم. قبلاً خیالم راحت بود که در مدرسه این برنامه‌ها را انجام می‌دهند و به امور تربیتی رسیدگی می‌کنند و باید درس‌هایش را اغلب دوباره توضیح دهم». (۲۸ ساله، عراق)

باید پذیرفت که این موضوع برای مادران که علاوه بر وظیفه خانه‌داری و مادری، خودشان محصل بودند و در آن شرایط جدید وظیفه تدریس و همراهی فرزندان هم برعهده داشتند، به مراتب با چالش‌های بیشتری روبه‌رو بود. این مادران، در ابتدای روز در نقش ناظم، معلم و در نهایت در نقش مادرانگی خود ظاهر می‌شد، اما از آنجاکه پیش‌فرض ذهنی فرزندان، نقش مادری

آن‌هاست حرف‌شنوی و فرمانبری مناسبی از مادری که نقش معلم و ناظم را ایفا می‌کرد نداشتند.

این موضوع در رابطه میان مادران و فرزندان خلل فراوانی ایجاد کرده بود. (بی‌نا، ۱۳۹۹)

یکی از مصاحبه‌شوندگان می‌گوید: «من با اینکه از درس‌های خودم می‌زنم و تمام فکر و حواسم به درس‌های فرزندم است بادقت اشکالات درسی او را رفع می‌کنم، درمقابل از دست من ناراحت است و دائم شکایت می‌کند که تو مامان خیلی سخت‌گیری هستی و مرا دعوا می‌کنی. فکر می‌کنم این تداخل نقش‌ها باعث سردرگمی فرزندم شده است. از یک نظر از من توقع مادری مهربان و دلسوز را دارد و از طرفی چون مادر محصل هستم و قبلاً این مطالب را یاد گرفته‌ام از من توقع دارد دوباره مطالب را برایش بازگو کنم و درصد رفع مشکلات درسی‌اش باشم». (۳۲ ساله، افغانستان)

مادری که باید هم‌زمان محیط خانه را برای اعضای خانواده آرامش‌بخش کند و وظایف مادری، خانه‌داری و همسرداری را برعهده دارد و درکنار آنها باید امور تحصیلی خود را نیز انجام دهد، در شرایط جدید کرونایی می‌بایست پیگیر و درگیر پیشرفت تحصیلی فرزندش نیز می‌شد. باتوجه به عدم موقعیت و زمان کافی برای استراحت و یا تفریح و رفت‌وآمد با نزدیکان و دوستان (به دلیل شرایط قرنطینه)، پس از مدتی فرسوده، مضطرب و افسرده می‌شد. باوجود مزایای قرنطینه در پیشگیری از گسترش ویروس کرونا، پژوهش‌ها نشان می‌دهند که روش قرنطینه‌سازی ممکن است منجر به کاهش سلامت روان و بروز برخی اختلالات روان‌شناختی در افراد شود. (یانگ، لیو، ژائو و ژانگ، ۲۰۲۰)

علاوه بر ایجاد مشکلات جسمی توسط این بیماری، ترس و اضطراب به دلیل ناشناخته بودن ماهیت آن، یکی از مهمترین پیامدهای روان‌شناختی کرونا بود. (اردیلی و جوادیان‌نیک، ۱۳۹۸، ص ۱۴۵) قرنطینه طولانی‌مدت برای افراد مختلف به‌ویژه کودکان و نوجوانان، تجربه‌ای ناخوشایند و استرس‌زا محسوب می‌شود (مانوئل، ۲۰۱۱). آسیب‌های روان‌شناختی مثل اضطراب، افسردگی، تحریک‌پذیری، پرخاشگری، اختلالات خواب گزارش شده است که در میان زنان بیش از مردان است. استرس و اضطراب می‌تواند خطر بروز اختلالات روحی و روانی را در مادران به‌همراه داشته باشد. از آنجا که مادر یکی از ارکان مهم زندگی است، می‌تواند در کاهش یا افزایش تحمل افراد

خانواده در برابر موقعیت‌های مشکل‌زا نقش مهمی داشته باشد (صادق‌زاده، شامل و خرمایی، ۱۳۹۸). بنابراین، مشکلات بهداشت روانی مادران با خطرات کوتاه‌مدت و طولانی‌مدت برای رشد جسمی، شناختی و روانی فرزندانشان همراه است (شیرزادی، ۱۳۹۹، ص ۱۳۹).

یکی از مصاحبه‌شوندگان در این مورد اظهار داشت: «به دلیل این فضای به وجود آمده انگار تمام زندگی‌ام به هم ریخته. نه کار خونه کامل و به موقع انجام میشه و نه کار مدرسه و تحصیل. به همین دلیل احساس بی‌په‌په بودن بهم دست می‌ده و احساس افسردگی. قبلاً خیلی صبور بودم و خوش اخلاق، اما الان با وجود کنترل زیاد بر رفتارم بازهم برخی اوقات عصبانی می‌شم که همسرم هم می‌گه که قبلاً خیلی بهتر بودی، ولی الان زود عصبانی می‌شی، البته بیشتر عصبانیت‌م به خاطر درس و مشق فرزند محصلم هست». (۲۶ ساله، پاکستان)

رابطه والد-کودک رابطه‌ای مهم و حیاتی است. اگر این رابطه برای تأمین امنیت و عشق، الگوی تعاملی منفی داشته باشد؛ یعنی مادرانی با اضطراب و افسردگی و سلامت روان پایین کودکانشان را به طور منفی درک کنند بر شیوه برخوردشان با کودک تأثیر می‌گذارد. مطالعات نشان می‌دهد مادرانی که رابطه والد-فرزندی مناسبی با کودکان خود ندارند، فرزندانشان با مشکل اختلالات خواب، مشکلات رفتاری و ناسازگاری روبه‌رو هستند (شیرالی‌نیا، ۱۳۹۸، ص ۱۳۶). نوع روابط مادر-کودک مانند طرد کردن، کنترل بیش‌ازحد، محافظت بیش‌ازحد، الگوسازی رفتارهای اضطرابی و باورهای غیرمنطقی خشک والدین در بروز مشکلات رفتاری کودکان مانند اختلالات اضطرابی نقش بسزایی دارد (خانجانی، ۱۳۹۵، ص ۲۳۹).

۷. معایب آموزش مجازی مادران محصل

۷-۱. کاهش انگیزه

یکی از مسائل مهم تعلیم و تربیت چه در سطح خانواده و چه در سطح مدرسه، ایجاد، تقویت و استمرار انگیزه برای تحصیل است. انگیزه، عاملی درونی است که فرد را برای انجام کاری یا رسیدن به هدفی تجهیز می‌کند و او را به آن سمت سوق می‌دهد. (احمدی، ۱۳۷۵، ص ۲۰۱) بیشتر

مصاحبه‌شونده‌ها از کاهش انگیزه تحصیلی شکایت داشتند. دور شدن از فضای آموزشی، عدم تعامل با اساتید و همکلاسی‌ها، سر و کار داشتن با بچه‌ها در خانه، کار کردن دائم با تلفن همراه، هم‌زمانی کلاس‌های آنلاین مادران و فرزندان، از عوامل این کاهش انگیزه بود: «انگیزه‌ام خیلی پایین آمده است، چون از فضای آموزشی دور شده‌ام و چون بیشتر در خانه هستم، حواسم بیشتر به خانه و سر و وضع خانه و بچه‌هاست. چون همیشه در خانه هستم بیشتر تمرکز روی کارهای خانه است و از درس فاصله گرفته‌ام» (۲۶ ساله، عراق)؛ «به‌نظرم چون الان خسته شده‌ام انگیزه پایین آمده است. قبلاً چون استادان و دوستان را می‌دیدیم خوب بود، ولی الان چون هیچ‌جا نمی‌رویم برایم سخت شده است. قبل از آن درس راحت می‌فهمیدم خیلی بهتر بود فقط شب‌ها یک‌مرور می‌کردم کافی بود، ولی الان استرس دارم و مطالب را به‌طور کامل یاد نمی‌گیرم» (۲۶ ساله، هندوستان)؛ «افتضاح، هم روحیه و هم انگیزه به شدت پایین آمده است. اعصابم به کلی به هم ریخته است. سر و کله زدن دائم و باگوشی، کار کردن و هم‌زمان کار کردن بچه‌ها باگوشی، نرسیدن به تکالیف، آدم را واقعا سردرگم و بی‌انگیزه می‌کند» (۳۲ ساله، افغانستان).

۷-۲. عدم تمرکز بر دروس

یکی از مسائلی که توسط بیشتر مصاحبه‌شوندگان مطرح شد، نبود تمرکز کافی بر دروس بود. بیشتر مادران از اینکه مجبور بودند هم‌زمان به کارهای خانه، فرزندان و تحصیل و مطالعه بپردازند، شکایت داشتند؛ زیرا نمی‌توانستند با دقت درس‌ها را یاد بگیرند: «قبلاً چون سر کلاس بودم کل تمرکز به درس بود، چون پسر را می‌گذاشتم در مهد. یک‌ونیم ساعتی که سر کلاس بودم خیلی برای من خوب بود. همه مطالب را آنجا یاد می‌گرفتم، اما الان در فضای مجازی هم سخت شده است چون پسر همینجاست و زمانی که استاد درس می‌دهد پسر می‌آید و حواسم پرت می‌شود یه چیزی می‌خواهد از آن لحاظ نمی‌توانم تمرکزی داشته باشم و مجبور می‌شوم دوباره آنها را مطالعه کنم» (۲۶ ساله، هندوستان)؛ «قبل از کرونا از آن‌رو که مهدکودک می‌رفت

صبح‌ها می‌توانستم روی درسم تمرکز داشته باشم، ولی الان چون همیشه خانه است موقع درس آنلاینیم باید حواسم به او باشد و از این جهت خیلی بدتر شده است» (۲۶ ساله، عراق).

۷-۳. تنش میان مادران و فرزندان محصل

ارتباط، موضوع بنیادی و زیربنایی خانواده است که بسیاری از مشکلات درون خانواده‌ها ناشی از عدم آگاهی نسبت به روش‌های ارتباط و تأثیرگذاری است که بین اعضای خانواده در یک نظام رفت‌و برگشت صورت می‌گیرد. احمدی در میزگرد تخصصی پیوند با موضوع ارتباط مؤثر با الگوی برد-برد می‌گوید: «ارتباط باید شامل محتوایی باشد و همچنین کارآمد باشد؛ یعنی تا اعماق شخصیت افراد برود و بازگردد و به آنچه در این فضا مبادله می‌شود پیام می‌گوییم. اگر در خانواده پیام به اعماق وجود نرود ارتباط کارآمد و کافی نخواهد بود. انتقال پیام به دو صورت کلامی و غیرکلامی است که پیام غیرکلامی اهمیت زیادی دارد که شامل حرکات بدن و حتی رایحه فرد است. پیام کلامی هم فقط شامل سخن نیست، بلکه به صورت سمبل و نوشته هم می‌تواند باشد. پیام‌ها ممکن است احساس عزت نفس، تحقیر، سرکوب یا انگیزش را در گیرنده پیام ایجاد کند. در شرایط کرونایی، والدین باید در محتوا یا پیام ارتباطی دقت داشته باشند. مادر می‌خواهد به فرزندش پیامی بدهد تا سر درس و مشق بنشیند، آیا پیام کارآمد است. گاهی مادر با استفاده از قوه قهریه و حتی برخورد فیزیکی روی می‌آورد پیام‌هایی که رد و بدل می‌شوند اغلب دو جزء شناختی و عاطفی دارند. جزء شناختی اطلاعاتی است که منتقل می‌کنیم. در کنار این احساسی نیز منتقل می‌شود مانند شوق یا ضدشوق، رضایت یا ناراحتی، محبت یا تنفر. گاهی ارتباط به مفهوم واقعی کلمه، ضدحال است. بنابراین، والدین باید دقت کنند زمان انتقال پیام چه احساسی را منتقل کنند؛ زیرا پیامدهای احساسی پیام بسیار مهم هستند» (پروانه‌گهر، ۱۳۹۹، ص ۲۲).

مصاحبه‌شوندگان در این مورد اظهار داشتند: «ارتباط عاطفی بین من و فرزند محصلم انگار کمتر شده به دلیل همین درس نخوندن فرزندم، چون دیگه علاقه و تلاشی برای درس خوندن نداره منم همیشه در حال اصرار کردن به اون اول با مهربونی و نرمش و بعد با دعوا هستم». (۲۶)

ساله، پاکستان) اصلانی در میزگرد تخصصی ارتباط و گفت‌وگو در خانواده می‌گوید: «بسیاری از ما بیرون از خانه، آدم موجه و حتی محبوبی هستیم، اما در خانواده چهره دیگری داریم. چند عامل در این موضوع می‌تواند مؤثر باشد. اول اینکه جامعه ما به‌طور عمومی فرهنگ کنترل‌گرا دارد؛ یعنی هرکس در هر جایگاهی تمایل دارد فردی را که زیردست می‌داند، کنترل کند. این حالت در ارتباط بین والدین و فرزندان هم وجود دارد. براساس این فرهنگ کنترلی می‌خواهم فرزندم را طوری تربیت کنم که مطابق علایق و سلیق من رفتار کند. نگاه کنترل‌گرا این آفت را دارد که یکی خود را بالاسر می‌داند. عامل دیگر شکل نگرفتن ارتباط مؤثر، موضوع شادابی در خانواده است که من آن را فلسفه زندگی مرتبط می‌دانم. زمانی که شاداب نیستیم چندان مراقب عواقب پیام خود نیستیم. کم‌رنگ بودن شادابی در خانواده، محیط کار و موقعیت‌های دیگر ما را برای گفت‌وگو کم‌تحمل و بی‌حوصله می‌کند». اصلانی عامل دیگر را مدارا می‌داند. وی معتقد است به‌دلیل نگاه کنترل‌گرا از اینکه انسان به هر مسئله‌ای به‌صورت دوطرف نگاه کند، غافل است. به‌همین دلیل، محدودیت‌ها و مسائل طرف مقابل درک نمی‌شود (پروانه‌گهر، ۱۳۹۹، ص ۲۹).

مصاحبه‌شوندگان در این مورد اظهار داشتند: «ازنظر عاطفی، چون باید بیشتر در درس‌های کمک‌کنم و سر و کله‌بزنم و در نوشتن تکالیفش نظارت کنم، طبیعتاً بیشتر درگیری پیش می‌آید بین من و پسر، قبل از کرونا این‌طور نبود. لازم نبود همه‌چیز را برایش توضیح دهم یا او را تشویق به گوش دادن به کلاس‌های آنلاین کنم و اوضاع آسان‌تر بود» (۲۸ ساله، عراق).

عامل سوم، شادمانی است. در یک گفت‌وگو باید دوطرف احساس برد-برد داشته باشند؛ یعنی دوطرف راضی و خوشحال باشند و این یعنی، خوشحالی که زیباتر از این نیست. عامل شادمانی و شادابی ارتباط مؤثر است. با شادمانی می‌توان رابطه‌ای خوب و سازنده را شکل داد و برای ایجاد این رابطه باید شنونده خوبی بود. این شنونده خوب بودن باعث ایجاد احساس رضایت در طرف مقابل می‌شود و در مقابل این ایجاد حس رضایت باعث احساس پیروزی در گوینده می‌شود، پس پیروزی یعنی، شادابی نه تسلط.

یکی دیگر از راه‌های تقویت ارتباط گفت‌وگو در خانواده انجام رفتارهای خوشایند است به این معنی که فرد به سمت رفتارهایی برود که باعث خوشایند اعضای خانواده شود. کارهایی برای تأیید طرف مقابل مانند دیدن یک فیلم با بچه‌ها یا خواندن کتاب مورد علاقه کودک باعث می‌شود تا فرزند از حالت گارد گرفتن درمقابل پدر خارج شود. یکی از مصاحبه‌شونده‌ها می‌گوید: «هرزمان قبلش باهم بازی کردیم یا کار مورد علاقه فرزندم را انجام داده‌ام مثلاً یک کاردستی باهم ساختیم یا قایم باشک بازی کردیم، بعدش خیلی راحت‌تر به حرف من گوش کرده و به مطالعه درس‌هایش پرداخته است» (۳۳ ساله، افغانستان).

۴-۷. عدم وقت کافی

یکی دیگر از مشکلات این دوران که مصاحبه‌شوندگان به آن اشاره کردند، نداشتن وقت کافی است: «خیلی وضعیت درس خواندن به هم خورده. انگار تمام روز و وقتی در حال درس خواندن هستم و درعین حال انگار هیچی بلد نیستم». (۲۶ ساله، پاکستان)

۵-۷. استفاده دائم از تلفن همراه

یکی از معضلاتی که در دوره کرونا به دلیل آموزش مجازی ایجاد شد کار کردن دائم با تلفن همراه و ابزار الکترونیک بود. بیشتر مادران به دلیل اینکه هم درس‌های خودشان و هم درس‌های فرزندانشان را باید از این راه پیگیری و مطالعه می‌کردند دچار مشکلات جسمی و روحی شده بودند. فرزندان کوچک هم بیشتر احساس تنهایی می‌کردند: «پسرم پیش همسرم می‌رود و می‌گوید بابا کلاس بس است. بعد پیش من می‌آید و کتابم را می‌بندد و می‌گوید باید بازی کنیم؛ یعنی متوجه می‌شود که درس می‌خوانند و به من وقت نمیدهد. وقتی من کلاس دارم به من می‌گوید: مامان با گوشی فیلم نگاه می‌کند. وقتی من می‌گویم نه من کلاس دارم، پسرم هم می‌گوید پس من هم کلاس دارم» (۲۶ ساله، هندوستان)؛ «چون خیلی از موبایل استفاده می‌کنم بچه هم می‌خواهد گوشی را به او بدهم تا بازی کند. اگر ندهم می‌گوید خودت هروقت بخواهی دستت می‌گیری و بازی می‌کنی، ولی به ما نمی‌دهی و از این حرف‌ها» (۲۶ ساله، پاکستان).

۷-۶. فرسودگی تحصیلی

یکی از نگرانی‌های مورد توجه پژوهشگران در حوزه تحصیل، فرسودگی تحصیلی است که عبارت است از: یک واکنش روان‌شناختی مزمن از سوی فردی که به‌طور مداوم در معرض استرس قرار دارد و با نشانه‌هایی مانند کاهش عملکرد، بدبینی و خستگی فیزیکی و ذهنی همراه است. عواملی که در فرسودگی تحصیلی دخیل است شامل: حضور در کلاس، نوشتن مقاله، مطالعه، امتحان، فشارهای مختلف اقتصادی، فردی، اجتماعی، چالش‌های مربوط به تعامل با اساتید، هم‌کلاسی‌ها، تردید در مفید بودن مطالعات و آینده کاری است. مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که متغیرهایی مانند حمایت اجتماعی از سوی دانشگاه، مراکز علمی، خانواده و همسالان می‌تواند منجر به کاهش فرسودگی شود. وقتی یک مادر محصل بداند در خانواده و دانشگاه افرادی پشتیبان و تکیه‌گاه او هستند با تمرکز و نیروی بیشتری امور تحصیلی‌اش را پیش می‌برد (عبدالله‌آبادی، ۱۳۹۸، ص ۱۵۵).

۸. مزایای آموزش مجازی مادران محصل

۸-۱. شناخت بهتر وضعیت تحصیلی فرزندان

صفراری‌نیا در میزگرد تخصصی توسعه اصول و شیوه‌های گفت‌وگو و ارتباط در خانه در ایام کرونا گفت: «حضور طولانی مدت اعضای خانواده در دوران کرونا فرصت‌ها و تهدیدهای گوناگونی دارد. از فرصت‌های این موضوع مجاورت اعضای خانواده در مدت زمان بیشتر در کنار هم است. این مجاورت می‌تواند به شناخت بیشتر و فرصتی برای فهم مشکلات و دغدغه‌های یکدیگر باشد. ارتباط زوجین و والدین و فرزندان بیشتر می‌شود». (پروانه‌گهر، ۱۳۹۹، ص ۲۹) یکی از مصاحبه‌شوندگان در این مورد گفت: «بیشتر در جریان امور درسی بچه‌ها قرار گرفته‌ام. به تمام مشکلات درسی و نقاط قوت و ضعف آنها را بهتر پی برده‌ام» (۳۲ ساله، افغانستان)؛ «کنار او بودن در حین آموزش باعث شده بیشتر به نقاط ضعف و قوت دخترم پی ببرم» (۳۳ ساله، ایران).

۸-۲. همدلی بیشتر زوجین

یکی از نکاتی که توسط بیشتر مصاحبه‌شوندگان تأکید شد افزایش همدلی با همسران بود. بیشتر آنها همسرانشان نیز تحصیلات عالی‌ه داشتند. به همین دلیل موافق و مشوق اصلی همسرانشان برای ادامه تحصیل بودند: «همسرم نه تنها با تحصیلم موافقه، بلکه مانع ترک تحصیلم هم هست و بارها گفته که من تاجایی که بتونم کمک می‌کنم در خانه و غیره تا بتونی از عهده درسات بریای و پیشرفت کنی. چون مردی که همسرش را دوست داره صد درصد پیشرفتت برایش مهمه. پشتم هست و چندین بار که خسته می‌شم، دلداریم می‌کنه و میگه که یه مرحله هست و همه چی به حالت قبلی برمی‌گرده با مرور زمان. ارتباط عاطفی با همسرم قوی‌تر شده، چون آدم‌ها تو مشکلات شناخته می‌شن و همسرم ثابت کرد که همیشه و تحت هر شرایطی در رابطه ما پایدار می‌مونه، هرچند مشکلاتی سر راهمون قرار بگیره» (۲۳ ساله، لبنان)؛ «همسرم خیلی کمک می‌کرد در درس‌ها و هر جا که اشکال پیش می‌آمد توضیح می‌داد. در زمان امتحانات هم خیلی کمک می‌کرد با نگر داشتن بچه‌ها، کمک در کارهای خونه و... الان هم خیلی کمک می‌کند مانند قبل، اما این ترم چون فرزندم هم مدرسه می‌رود، می‌گویند: اول به بچه توجه کنیم و می‌گویند که تمام سعیم را در پیشرفت تحصیلی فرزندم انجام دهم و بعد به درس‌های خودم برسم» (۲۶ ساله، پاکستان)؛ «همسرم همیشه مشوقم بود و می‌گفت کتابخانه برو. الان هم همین طوره. ارتباط عاطفی خیلی خوبی داشتیم. از نظر ارتباط عاطفی قبلاً خیلی خوب‌تر بودیم چون او می‌رفت کتابخانه و من منتظرش می‌ماندم، ولی الان چون همیشه در خانه هستیم آن شور و اشتیاق و هیاهو را ندارم که الان همسرم می‌آید، البته الان کمی کمتر شده و کم‌کم عادت کرده‌ایم» (۲۸ ساله، افغانستان)؛ «همسرم استاد اول من است. همیشه هم بحثم بوده و هست و خواهد بود. خیلی تلاش می‌کند که از نظر علمی پیشرفت کنم. برای تبلیغ و فعالیت‌هام کمک می‌کند» (۳۸ ساله، آذربایجان).

۸-۳. مادری سپس تحصیل

اسلام برای زن که رکن اساسی و عنصر اصلی خانواده است اهمیت بسیاری قائل است؛ زیرا زن، سازنده زیربنای اخلاقی جامعه است و در نقش مادر، همسر و معلمی دلسوز، جامعه را مدیریت

می‌کند. زنان با آگاهی از این مهم که در جامعه رسالتی بزرگ برعهده دارند و آن هم تربیت نسل منتظر و ایده‌آل برای ظهور است به بهانه ادامه تحصیل و اشتغال از مسئولیت شانه خالی نمی‌کنند؛ زیرا تولیدمثل و بقای نسل، مهمترین هدف تشکیل خانواده است که امروزه به حاشیه رفته و باعث کاهش رشد جمعیتی جامعه شده است. رهبر انقلاب در این باره فرمود: «وظیفه تربیتی مادران بسیار مهمتر از تحصیلات عالیه بی‌نتیجه است. تحصیل مادر هرچقدر هم بالا باشد، نمی‌تواند خلأ آغوش مادر را برای فرزند جبران کند. بنابراین، نباید تحصیل مادر در تربیت فرزند خلل ایجاد کند و فرع، فدای اصل شود. برای اسلام هم تعالی بشر و انجام وظایفی که به هر کسی متوجه است، مطرح است» (بیانات رهبری رحمته‌الله، ۷۶/۷/۳۰).

بنابراین، هدف زنان از تحصیل باید تبدیل شدن به مادرانی لایق برای پرورش فرزند باشد نه برای اینکه دکتر یا استاد شوند. (کارل، ۱۳۵۴، ص ۱۰۳) از آنجا که اسلام دین تعادل است زن مسلمان نیز باید در همه جنبه‌های زندگی خود تعادل برقرار کند؛ زیرا توجه به یک جنبه باعث غفلت از دیگر ابعاد می‌شود. تحصیل، یکی از مهمترین فعالیت‌های اجتماعی زنان است که اگر با نقش‌های خانوادگی هماهنگ نباشد باعث بروز مشکلات فراوانی می‌شود. با توجه به منابع دینی، مهمترین اصول و وظایف یک زن پس از ازدواج ابتدا رعایت حقوق همسر و سپس تربیت فرزند است. پدر و مادر نقش اساسی و تعیین‌کننده در تربیت فرزند دارند، ولی نقش مادر اهمیت و جایگاه ویژه‌ای دارد. هرگونه فعالیت زن که در تعارض با این اصول باشد خلاف حکم فطرت و طبیعت اوست. بنابراین، برای یک مادر محصل جایگاه تحصیل باید بعد از وظایف اصلی‌اش یعنی، همسری و مادری باشد و از فروغ زندگی‌اش باشد تا خدشه‌ای وارد نشود.

«تأکید اسلام بر اهمیت بی‌نظیر نقش زن در خانواده به هیچ‌وجه معنای مخالفت با حضور زنان در عرصه‌های مختلف نیست، بلکه به معنای اصالت و اولویت نقش مادری و همسری در مقابل فعالیت‌ها و نقش‌هاست؛ زیرا بقا و رشد و تعالی بشر و حفظ آرامش و سلامت جامعه در گرو تحقق این نقش است». (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۶/۴/۱۴) مادر محصل باید با توجه به جایگاه و مسئولیت مهم همسری، مادری و شرایط زندگی دیگر اعضای خانواده با دقت و هوشیاری نسبت به تحصیل،

رشته تحصیلی و مدت تحصیل، راهکارهایی برای هماهنگ‌سازی تحصیل و مادری اتخاذ کند. چنین مادری در اوقات فراغت یا فرصت‌های اضافه به تحصیل می‌پردازد. او به جای تحصیل تمام‌وقت، تحصیل نیمه‌وقت، پاره‌وقت و یا غیرحضوری را انتخاب می‌کند و برای واحدهای هر ترم برنامه‌ریزی می‌کند و با قدم‌های آهسته، ولی پیوسته حرکت می‌کند؛ زیرا اگر بخواهد به‌طور تمام‌وقت و با روند معمول مراکز آموزش عالی پیش رود خانواده در معرض تهدید و تزلزل قرار می‌گیرد؛ زیرا ناچار است بخشی از زمان را برای حضور در کلاس‌های درس و بخشی را برای انجام تکالیف و تحقیق صرف کند و پس از فراغت از آنها نیز ناچار به استراحت است تا بتواند پاسخ‌گوی مسئولیت‌های خانوادگی باشد. آشکار است که در این فاصله، مسئولیت‌هایش بر زمین می‌ماند که نتیجه آن، سردی محیط خانوادگی و فاصله گرفتن از فرزندان است (موسوی، ۱۳۹۲، ص ۱۰۹).

مصاحبه شونده‌گان در این مورد بیان داشتند: «برای من، مادری در درجه اول است. به‌همین دلیل سعی می‌کنم تکالیف درسی‌ام را بیشتر در فرصت سحر انجام دهم تا در زمان بیداری بچه‌ها به امور آنها و خانه رسیدگی کنم». (۳۳ ساله، افغانستان) «بیشتر به خانواده اهمیت می‌دهم. به نظر من درس روزی تمام می‌شود. خواهی‌نخواهی با مدرک یا بی‌مدرک، ولی زندگی مخصوصاً وقتی همسر و مادر می‌شوی چیزی نیست که بخواهیم به‌راحتی ازش بگذری و بگی خوب حالا ولش کن» (۲۸ ساله، افغانستان)؛ «البته همیشه سعی من این بوده که تحصیل یک امر شخصی باشد. مثلاً همسر عاشق مهمانی دادن و رفتن هست. در این سال‌هایی که باهم هستیم همیشه خانه من مهمان رفت‌وآمد می‌کرده و من همیشه سعی می‌کردم این‌علاقه به تحصیل علم را خودم به‌تنهایی به‌دوش بکشم» (۲۷ ساله، ایران). دور از ذهن نیست وقتی یک‌زن هم‌زمان مادر، همسر و محصل باشد ممکن است دچار تعارضات نقش خانواده و تحصیل شود و نتواند بین انتظارات نقش تحصیلی و خانوادگی خود تعادل ایجاد کند. بنابراین، باید فرهنگ‌سازی عمیق صورت گیرد تا زنان در سایه آن بتوانند تحصیل را فرصتی برای رشد و تعالی خانواده بدانند. این مهم بدون ارائه راهکار ازسوی مراکز آموزش عالی به‌دست نمی‌آید تا زنان متأهل بتوانند با آرامش بیشتر، اضطراب کمتر و بدون صدمه به زندگی خانوادگی از تحصیلات عالی هم بهره‌مند شوند.

دوره کرونا ثابت کرد که سیستم آموزشی مجازی هم می‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای تحصیلی باشد، هرچند کاستی‌های زیادی دارد، اما این شیوه را می‌توان در وضعیت عادی هم برای آن دسته از محصلین مانند مادران محصل که شرایط تحصیلی آنها متفاوت از دیگران است، ادامه داد. تحصیل غیرحضورى هم اکنون نیز در بسیاری از مراکز تحصیلی رایج است، اما بیشتر برای واحدهای عمومی است و بسیاری از مراکز نیز شیوه غیرحضورى ندارند؛ زیرا مستلزم ارائه واحدهای تخصصی به صورت مجازی بود که تا قبل از شرایط کرونا وجود نداشت. در مصاحبه، برخی از مادرانی که فرزند کوچک یا شیرخوار داشتند از این سبک تحصیلی ابراز رضایت کرده بودند.

مصاحبه شوندگان در این مورد گفتند: «قبلاً چون باردار بودم و بچه شیرخوار داشتم فکر و ذکرم پیش آنها بود، ولی الان با خیال راحت می‌شینم پای درس‌هایم. الان بهتر شده، البته سختی‌های خاص خودش را هم دارد، ولی از این لحاظ که دیگر دلشوره ندارم اینکه در مهد‌گریه می‌کند یا نه راحت هستم» (۲۷ ساله، پاکستان)؛ «صادقانه بگویم من الان راحت‌تر هستم چون قبلاً باید صبح خیلی زود بلند می‌شدم و کارهای خانه را انجام می‌دادم. بچه‌ها را آماده می‌کردم. زمانی هم که برمی‌گشتم به خانه باید غذا آماده می‌کردم، ولی الان خیلی راحت‌تر و هم‌زمان همه کارهایم را انجام می‌دهم. کرونا برای هیچ‌کسی مزیتی نداشت، ولی برای من داشت» (۲۸ ساله، افغانستان).

۹. نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، زندگی مادران محصل در دوره کرونا با رویکرد انسان‌شناسی فرهنگی بررسی شد. مادران محصل علاوه بر نقش همسری و مادری که اصلی‌ترین و مهمترین نقش است به ادامه تحصیل نیز علاقه دارند. این امر در شرایط عادی نیز اگر با درایت انجام نشود، ممکن است در تعارض با نقش‌های اصلی او قرار گیرد و آنها را تحت الشعاع قرار دهد. این مسئله با حساسیت‌های بیشتر و چالش‌های فراوانی مانند مشکلات آموزش مجازی، کاهش انگیزه، فرسودگی تحصیلی، عدم وقت کافی و تنش میان والدین و فرزندان روبه‌روست که بدون همراهی خانواده و همکاری نهادهای آموزشی تحصیل مادران محصل با مشکلات زیادی روبه‌رو خواهد بود.

فهرست منابع

۱. احمدی، علی اصغر (۱۳۷۵). والدین تحصیل و انگیزه. نشریه پیوند، ۲۰۱، ۳۲-۳۹.
۲. اردبیلی، محدث،، جوادیان نیک، سمیه،، آزادمنش، مصطفی،، و مکیان، امیر (۱۳۹۸). کرونا (تعاریف، مداخلات، پیامدها). نشریه مطالعات روان شناسی و علوم تربیتی، شماره ۲۳، ۱۴۵-۱۵۰.
۳. بهرامی، فاطمه،، و اعتمادی، عذرا (۱۳۸۹). رشد تحصیلات زنان در ایران به عنوان الگویی از زن مسلمان. مجموعه مقالات برگزیده همایش اندیشه راهبردی زن و خانواده. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴. خانجانی، زینب،، پیمان نیا، بهرام،، و هاشمی، تورج (۱۳۹۵). پیش بینی کیفیت تعامل مادر و کودک با انواع اختلالات اضطرابی در کودکان دبستانی با توجه به ویژگی های فرهنگی و مادران ایرانی. نشریه اندیشه های نوین تربیتی دانشکده علوم تربیتی و روان شناسی دانشگاه الزهرا، ۱۲(۲)، ۲۶۰-۲۳۹.
۵. شمسی شهرآبادی، محمود (۱۳۹۹). گزارشی در مورد کرونا ویروس ها و مروری بر اطلاعات جدید در تعریف و مشخصات ویروس عامل کووید ۱۹. نشریه فرهنگ و ارتقای سلامت فرهنگستان علوم پزشکی، ۴(۱)، ۳-۲۶.
۶. شیرالی نیا، خدیجه،، ایزدی، معصومه،، و اصلانی، خالد (۱۳۹۸). نقش واسطه ای استرس فرزندپروری کیفیت رابطه مادر-کودک، سلامت روان مادر، رابطه بین فرزندپروری ذهن آگاهانه، مشکلات رفتاری کودکان. نشریه فرهنگ مشاوره و روان درمانی دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۰(۳۸)، ۱۳۵-۱۴۶.
۷. شیرزادی، پرستو،، امینی شیرازی، نرگس،، و اصغریور لشکامی، زهرا (۱۳۹۹). رابطه اضطراب کرونا در مادر با تعامل والد-کودک و پرخاشگری کودکان در ایام قرنطینه. نشریه خانواده پژوهی، ۱۶(۱)، ۱۵۴-۱۳۹.
۸. عبدالله آبادی، فهیمه،، غفاری، مجید،، و نادری، حبیب الله (۱۳۹۸). حمایت اجتماعی مرتبط با نقش تعارضات، نقش کار خانواده تحصیل و فرسودگی تحصیلی در زنان. نشریه فرهنگ مشاوره و روان درمانی دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۰(۴۰)، ۱۵۵-۱۸۲.
۹. عمادزاده، مصطفی (۱۳۸۲). اهمیت سرمایه گذاری در آموزش زنان. نشریه زن در توسعه و سیاست، ۱۷(۱)، ۱۴-۱۱۵.
۱۰. کارل، الکسیس (۱۳۵۴). انسان موجودی ناشناخته. مترجم: دبیری، پرویز. تهران: نگاه.
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی. تصحیح: غفاری، علی اکبر، و آخوندی، محمد. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۲. مجموعه بیانات رهبری. <https://www.leader.ir>
۱۳. مجموعه سخنرانی استاد پناهیان. <http://panahian.ir>
۱۴. موسوی، سمیه سادات (۱۳۹۲). اخلاق تحصیل زنان. نشریه معرفت، ۲۲(۱۸۵)، ۹۹-۱۱۴.
۱۵. مولای قولنجی، یعقوب (۱۳۹۹). بررسی چالش های آموزش مجازی و کرونا. نشریه مطالعات روان شناسی و علوم تربیتی، ۱۵(۱)، ۲۰۶-۱۹۱.
۱۶. نوری، اعظم (۱۳۹۳). نقش مادری در آموزه های قرآنی. نشریه پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، ۲(۲)، ۹۲-۷۱.
۱۷. هدایتی، فریفته (۱۳۹۹). کرونا و فرصت آموزش مجازی. مصاحبه پژوهشی، وب سایت خبرگزاری صدا و سیما. <https://shahraranews.ir/fa/news/47930/>, 1399
18. 16. Li, W., Yang, Y., Liu, Z, H., Zhao, Y, J., Zhang, Q., Zhang, L., et al. (2020). Progression of Mental Health Services during the COVID-19 Outbreak in China. International Journal of Biological Sciences, 16(10), 1732-1735.
19. 17. Manuell, M. E., & Cukor, J. (2011). Mother Nature versus human nature: Public compliance with evacuation and quarantine. Disasters, 35(2), 417-442
20. 18. Rosenweig, M. R., & Wolpin, K. J. (1994). Are There Increasing Returns to Intergenerational Production of Human Capital. Journal of Human Resources 29, 670-693
19. Strauss, J., & Beegle, K. (1996). Intra Household Allocations, MSU International Development, Working Paper. MI: Mishigan State University.